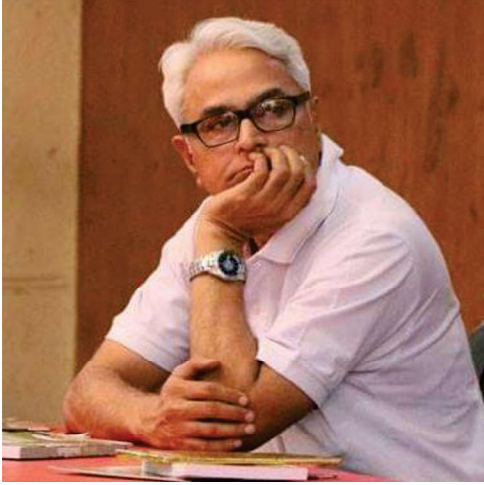

पाण्याचा जागल्या : प्रदीप पुरंदरे

ग्रंथ पुरस्कार (वैचारिक)

प्रदीप पुरंदरे, पुणे.

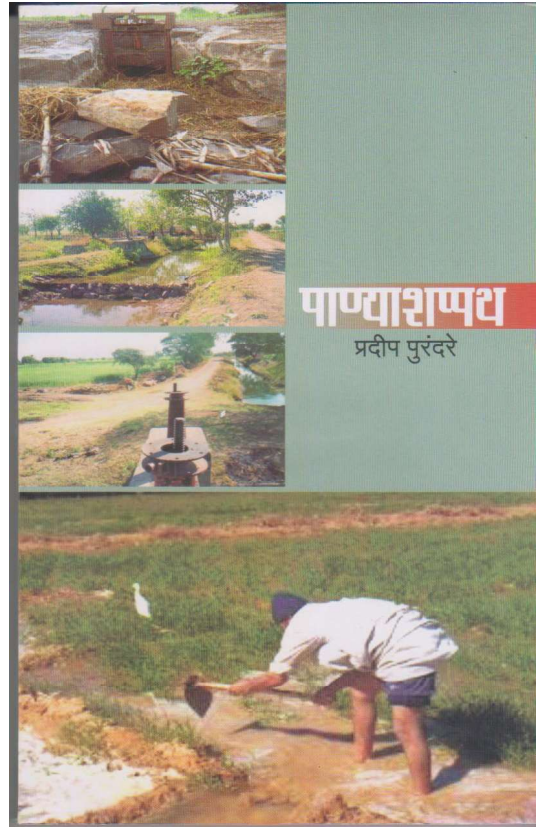
साहित्यकृती : 'पाण्याशप्पथ'

‘काडरबेस्ड संघटने’त दोन प्रकारचे कार्यकर्ते असतात. पहिले सतत ‘ॲक्शन ५५५ॲक्शन’ असं ओरडतात आणि कशाचीही पर्वा न करता स्वतःला त्यात झोकून देतात. दुसऱ्या प्रकारचे कार्यकर्ते शांत, फारशा प्रतिक्रिया न देणारे, सतत अभ्यास करून वेगवेगळ्या पातळ्यांवर आपला विषय कसा प्रभावीपणे मांडता येईल आणि उद्दिष्टापर्यंत कसं पोहोचता येईल हा विचार करून त्यासाठी एकट्यानेच कृती करण्याची धमक अंगी ठेवणारे असतात. प्रदीप पुरंदरे हा या दुसऱ्या प्रकारात मोडतो. हिंदू-मुस्लीम, दलित-सवर्ण, शेतकरी-व्यापारी, हमाल-दलाल, मराठवाडा विद्यापीठाचं नामांतर हवं-नको अशा अनेक मूलभूत प्रश्नांवर आणि आंदोलनांत त्याची वैचारिक बांधिलकी पुरोगामी आणि समतावादीच होती आणि आजही आहे. अशा अनेक प्रश्नावर तो आवर्जून बैठकांना येतो, भाषणांना येतो, आपली संमती देतो, आर्थिक मदतही करतो. हे सारं फारसा गाजावाजा न करता. अगदी मूकपणे. पण हाच गडी दुष्काळमुक्ती, साक्षरता, उजनीधरण, जायकवाडी धरणाचे लाभ-हानी चर्चासत्र यांबाबतीत कायम आघाडीवर राहिलेला आहे. जायकवाडी धरणग्रस्तांचं उपोषण, मराठवाडा पाण्याचा अनुशेष, जलयुक्त शिवार योजनेमधील कंत्राटदाराचा हस्तक्षेप, वैधानिक विकास मंडळाच्या

कामकाजाचा लेखाजोखा हे त्याचे कायम जिव्हाळ्याचे आणि आस्थेचे विषय राहिलेले आहेत. जलसिंचन कायद्याच्या उपविधी बदलण्यासाठी करायचा पत्रव्यवहार असो, वा सिंचन आयोगासमोर मांडायची तांत्रिक बाजू असो, वा समन्यायी पाणीवाटपा संबंधीच्या सार्वजनिक हित याचिका असोत – या सर्व कामात प्रदीप पुरंदरे हा सर्वांच्या फार पुढे असतो.

धीरगंभीर चेहरेपट्टी, पांढऱ्या केसामुळे वाटणारे ज्येष्ठत्व, बाकदार नाक आणि उठणारा भालप्रदेश व्यक्तिमत्त्वावर शांततेची इतकी गडद झालर पांघरतो की, आत खळाळणाऱ्या आठमाही-बारमाही पाण्याचा पत्ताही लागत नाही. ‘वाल्मी’सारख्या संस्थेत ३० वर्षे संशोधन, प्राध्यापकी करणारा हा आमचा मित्र जेव्हा एखाद्या वृत्तपत्रात नेमक्या भाषेत लेख लिहून सिंचन-पाटबंधारे-जलसंधारण खात्याची पार भंबेरी उडवून देतो, तेव्हा ‘हाच का तो’ असा प्रश्न मनात उभा राहतो. लेख इतका संयमी आणि मोजक्या भाषेत असतो की, धोरणकर्त्यांना त्यातील कोणतीच गोष्ट अमान्य करता येत नाही. आपल्या प्रत्येक युक्तिवादाला तो जल सिंचन वा पाटबंधारे खात्यातील जीआर, उपविधी, कायदे आयोगाच्या अहवालातील वेच्यांचे नेमके संदर्भ देत असतो. त्याचा लेख किंवा टिपण बिनतोड युक्तिवादाचा उत्कृष्ट नमुना असतो. गेल्या काही वर्षांपासून जागल्या (The Whistle Blower) म्हणून त्याने सामाजिक माध्यमातून जे लेखन सुरू केलं त्यामुळे तर जलधोरणाचे स्वरूप सामान्य लोकांना कळू लागलं. अलीकडे त्याचे अनेक मित्र त्याला ‘पाण्याचा जागल्या’ असंच म्हणू लागले.

पण प्रदीप काही एका रात्रीतून आणि वाचीव माहितीच्या आधारे ‘जागल्या’ बनला नाही. त्याने प्रत्यक्ष सिंचन खात्याचे अनुभव घेतले, कोडमारा सहन केला, शासकीय सेवेच्या मर्यादा मान्य करून योग्य त्या मार्गाने संघर्ष केला. त्या मर्यादा ओळखून जिथे शक्य आहे तिथे चळवळीतील मित्रांना त्याने पाण्याचे प्रश्न आणि त्यामागील राजकारण समजून सांगितलं आहे. डाव्या आणि मध्यमक्रमी अशा सर्वच संघटनांत त्याचे मित्र आहेत. शहादा भागातील सर्व श्रमिक संघटना, लाल निशाण, सीटू, सीपीआय, युक्रांद, सेवादल, हमाल मापाडी, रिपब्लिकन, समाजवादी यांच्यापैकी ज्यांना ज्यांना पाण्याचा प्रश्न महत्त्वाचा वाटतो, त्या सर्वांबरोबर प्रदीपचे सूर जुळलेले असतात. मला आठवतं, तो ‘मराठवाडा’ दैनिकात

काही लेख आणून देण्यास येत असे आणि त्या वेळी संपादक असलेल्या पन्नालाल सुराणा यांच्याशी चर्चा करत असे. तेव्हा तो 'वाल्मी'त होताच.

'सिंचन नोंदी' या नावाने त्याचं एक सदरसुद्धा मग पुढे सुरू झालं. या सदरातील काही मुद्द्यांमुळे केंद्रीय जल सचिव माधवराव चितळे दुखावले गेले आणि त्यांनी महाराष्ट्र जल सचिवांना चक्क पत्रच लिहून 'या पुरंदरेंना आवरा' अशी विनंती केली. झालं असं की, 'माते नर्मदे' या दत्तप्रसाद दाभोळकर यांच्या पुस्तकावर प्रदीपने 'समाज प्रबोधन पत्रिके'त लेख लिहिला होता. त्यात प्रदीपने सिंचन धोरण आणि मोठ्या धरणाबाबतचे सरकारचं नियोजन याविषयीची आपली परखड निरीक्षणं नोंदवली होती. ती केंद्रीय जल सचिवांना आवडली नाहीत. नेमक्या त्या लेखापूर्वीच 'मराठी विज्ञान परिषदे'च्या एका चर्चासत्रात प्रदीपने 'महाराष्ट्रातील सिंचनाची स्थिती' यावर शोध निबंध सादर केला होता. चर्चासत्रात जल सचिव सहभागी होते. शोध निबंधातील काही मुद्द्यांमुळे ते नाराज झाले होते. प्रदीप वाल्मीत असल्याने एका अर्थाने शासकीय सेवेतच होता आणि तरीही त्यानं सत्यकथन केल्याने जल सचिव नाराज होणं क्रमप्राप्तच होतं. तसे ते झाल्यावर पुरंदरे यांचे 'सिंचन धोरणासंबंधीचे गैरसमज दूर करण्याचे पत्र'च निघाले. मग शासकीय पाणी शहांनी त्याचा सोयीचा अर्थ काढून घेतला. प्रदीप पुरंदरे यांच्यावर बंडखोरीचा शिक्का उठवलाच! सोलापुरातून महाविद्यालयीन आणि कर्नाटकातून इंजीनियरिंगचं शिक्षण पूर्ण केल्यावर पाटबंधारे खात्यात उजनी प्रकल्पावर प्रदीपला पहिली नेमणूक मिळाली. आणि त्याच्या लक्षात आलं की, 'या खात्यातील 'कार्य(?)संस्कृती' आपल्याला मानवणारी नाही. त्यामुळे दुसरीकडे मुक्काम हलवला पाहिजे.' पाटबंधारे खात्यात असल्याने पाण्याचा जो काही संबंध येतो तेव्हाच त्याचाही होता. फरक एवढाच की, धोरण, नियम आणि अंमलबजावणी यापलीकडे जाऊन हा पाटबंधारे खात्याचा कर्मचारी प्रामाणिकपणे 'पाण्या'कडे पाहत होता. उजनी धरणावरील अधिकाऱ्यांनी प्रदीपची ब्याद कटवण्यासाठी औरंगाबादस्थित 'वाल्मी' इथे त्याला १० महिन्यांच्या एका प्रशिक्षणासाठी पाठवलं. हे प्रशिक्षण त्याच्या करिअरमधील 'टर्निंग पॉइंट' ठरला. 'वाल्मी'ने आपल्याला 'जलसाक्षर' बनवलं, असं प्रदीपचं म्हणणं आहे. पण हीच जलसाक्षरता आणि पाणी व्यवस्थापनाचं ' 'वाल्मी' मॉडेल' त्याने जेव्हा उजनी प्रकल्पाच्या टेम्पुर्नी लाभ क्षेत्रात राबवायचं ठरवलं, तेव्हा आपण इथेही 'मिसफीट' आहोत असं त्याला वाटलं आणि मग लगेच चालून आलेली 'वाल्मी' मधीलच प्राध्यापकी त्याने स्वीकारली. पाटबंधारे खातं, लाभ क्षेत्रातील पाण्याची गणितं, धरणावरील अधिकाऱ्यांचे हितसंबंध, त्यांची जल-कायद्याविषयीची अनास्था लक्षात आल्याने नेमकं काय करता येऊ शकेल याचा अंदाज प्रदीपला आला. त्याच्या म्हणण्यानुसार तो 'वाल्मी'त आला आणि त्याला पुढची दिशा सापडली.' अभियांत्रिकीची पदवी, रूडकीला पदव्युत्तर शिक्षण आणि अमेरिकेत विशेष प्रशिक्षण घेऊन प्रदीपने आपलं ॲकॅडेमिक शिक्षण आधी पूर्ण केलं होतं. पण त्याचा पाणीविषयक दृष्टिकोन तयार झाला तो 'वाल्मी' या संस्थेतच. आणि याच काळात मराठवाडा भागात सातत्याने पडणाऱ्या दुष्काळाने 'जायकवाडी प्रकल्पा'च्या उपयुक्ततेविषयी प्रश्नचिन्ह निर्माण केलं. पद्मविभूषण गोविंदभाई श्रॉफ यांच्या 'जनता विकास परिषदे'ने या विभागाच्या समन्यायी पाणीवाटपाचा, पाण्याच्या अनुशेषाचा मुद्दा उपस्थित केला. त्यासाठी जी आंदोलनं झाली त्यांनीही प्रदीपचा पाण्याविषयीचा चिंतनात्मक दृष्टिकोन दृढ केला.

तुम पानी जैसे बनो, जो अपना रास्ता खुद बनाता है
पत्थर जैसे न बनो, जो दूसरों का रास्ता रोक लेते हैं

– हे ‘वाल्मी’त असतानाच त्याने ठरवलं आणि आपला मार्ग निश्चित केला.

कालव्याचं ऑपेरेशन, पाण्याचं ऑडिट, जलसिंचन प्रकल्पाचे मापदंड, सिंचन कायदे आणि नियम, पाणीपट्टी वसुली आणि सनियंत्रण, अशा विषयांचा प्रशिक्षक असणाऱ्या प्रदीपने प्रत्यक्ष कालवे, धरणं, चान्या, बंधारे पालथे घालून पाणी पाळी, पाण्याचा ताण, आठमाही सिंचन, उसाला दिलं जाणारे पाणी, शहरी पाणीपुरवठ्यातील त्रुटी हे व्यावहारिक पातळीवर अनुभवलं होतं. त्यामुळे तो कायम ‘जागल्या’च्या भूमिकेत राहिला. त्याने जेव्हा ‘मराठवाडा’ दैनिकातून ‘सिंचन नोंदी’ हे सदर सुरू केलं, तेव्हा सिंचन विषयावर सटीक लिहिलं जाणारं ते पहिलंच सदर ठरलं.

त्याची पुढे पुस्तिका झाली. या पुस्तकाला तत्कालीन केंद्रीय अन्नमंत्री अण्णासाहेब शिंदे यांनी नेमकी प्रस्तावना लिहून प्रदीपच्या दृष्टिकोनास पाठिंबाच दिला होता. प्रदीपचं या आपल्या पहिल्या पुस्तिकेविषयी म्हणणं असं की, ‘आपल्या सिंचन प्रकल्पांमध्ये सिंचनासाठी पाण्याची उपलब्धता वेगाने कमी होतेय. त्यामुळे प्रकल्पांच्या सिंचनक्षमता लक्षणीयरीत्या खालावत आहेत. आजच्या सिंचन प्रकल्पांत ना धड अभियांत्रिकी आहे, ना व्यवस्थापन. आहे ते फक्त भ्रष्ट, गलथान आणि सर्व प्रकारचे स्वार्थी हितसंबंध जोपासणारं प्रशासन. त्यामुळे नियंत्रणशून्य पाणीवापर होत असून आपले सिंचन प्रकल्प मोठ्या प्रमाणावर आजारी आहेत. कालवा चालवण्याचं आणि एकंदरीत सिंचन प्रकल्प उभारण्याचं आपलं तंत्र मुळातच अत्यंत मागास, जुनाट आणि अवैज्ञानिक आहे. नवीन अत्याधुनिक तंत्रज्ञान लोकाभिमुख वैज्ञानिकतेच्या दृष्टिकोनातून आणलं गेल्यास आणि शेतकरी नियंत्रित पद्धतीने राबवले गेल्यास निश्चित फरक पडू शकतो. हा दृष्टिकोन घेऊन मी ‘सिंचन नोंदी’ लिहिल्या.’

पाणी-जागरूकतेविषयी ‘लाभक्षेत्रे- कुरुक्षेत्रे’ नावाचं अतिशय गंभीर असं सदर औरंगाबादच्या ‘साप्ताहिक आधुनिक किसान’मधून प्रदीप लिहीत असे. पुढे ‘मानव लोक’ या संस्थेने या सदराची ‘विधिलिखित’ ही पुस्तिका केली. या पुस्तिकेत त्याने सिंचन कायदे अमलात यावेत म्हणून वैयक्तिक आणि सामूहिक पातळीवर काय प्रयत्न झाले आणि ते निरर्थक कसे गेले याची खंत व्यक्त केली होती. त्याचबरोबर महाराष्ट्रात येऊ घातलेल्या सिंचन कायद्यांची अंमलबजावणी कशी होत नाहीय, पुढचं पाठ

मागचं सपाट अशी शासन दरबाराची परिस्थिती, पाणी मिळणारे आणि न मिळणारे या दोन गटांत महाराष्ट्राची झालेली विभागणी आणि पर्यायाने पाण्यावरून होणारं युद्ध याचे सारे संकेत 'विधिलिखित' मधून प्रदीपनं दिले होते. या लेखनाच्या काळातच तो त्याच्या प्रिय 'वाल्मी' संस्थेतून निवृत्ती घेण्याच्या तयारीत होता. सिंचन आठमाही-बारमाही, कायदे, सार्वजनिक हितयाचिका, वैधानिक विकास मंडळ आणि त्यामार्फत मागास विभागाच्या पाण्याचे हक्क यांबद्दल त्याने महाराष्ट्रातील जवळपास सर्व वृत्तपत्रं, वाहिन्या, ब्लॉगज, फेसबुक यांच्यामार्फत जागृती मोहीमच हाती घेतली होती. १९८५ मधील साक्षरता अभियानात तो पूर्ण वेळ काम करत होता. आता 'जल-साक्षरते'साठी तो 'पाण्याचा जागल्या' झाला होता. 'वाल्मी'चं बिघडत चाललेलं स्वरूप पाहून त्याने एकट्यानेच संस्थेबाहेर उपोषण केलं. 'केळकर समिती'च्या अहवालात आणि 'गोदावरी जल-आराखडा' तयार करण्याच्या कामात प्रदीपने ठोस भूमिका निभावली. काही शासकीय जल समित्यासाठी त्याने काम केलं. न्यायालयीन लढाईत सुद्धा तो पुढेच राहिला. पाण्यासाठी काम करणाऱ्या अनेक छोट्या-मोठ्या संस्थांच्या व्यासपीठावरून त्याने पाण्याच्या जागल्याचं काम निभावलं.

प्रदीप आपल्या काही पाणीविषयक भूमिका कधीच सोडत नाही. आणि त्यासाठी तो शासन दरबारी पाठपुरावा करताना कंटाळत नाही. अनेक वेळा तो सिंचन धोरणासाठी अॅडव्होकेसीसुद्धा करतो आणि संघर्षसुद्धा. 'पाण्याशप्पथ' या त्याच्या तिसऱ्या महत्वाच्या पुस्तकात राज्याच्या पाणी प्रश्नाचा आढावा, जल नीती, चार कायदे आणि त्यांचा अन्वयार्थ, पाण्याचं अंदाजपत्रक, पाणीपट्टी आकारणी, कालवा देखभाल, सिंचन घोटाला, सिंचन श्वेतपत्रिका, बारमाही, चितळे समितीविषयीची परखड मतं, मराठवाड्याचं पाणी आणि विकासाची करुणाष्टकं, जायकवाडीची शोकांतिका, शिरपूर पॅटर्न, जलयुक्त शिवार, नदीजोड प्रकल्प अशा अनेक विषयांवर आपली रोखठोक पण संयत मतं मांडलेली आहेत. जल कायदे, जल निर्णय हे तसे शासकीय परिभाषेत असल्याने कळण्यास अवघड जातात. पण प्रदीपने कायद्याच्या कलमांचा नेमका अर्थ आणि अन्वयार्थ समजून सांगितल्याने 'पाण्याशप्पथ' हे सिंचन व्यवस्थेतील तपशील आणि तथ्य लोकाभिमुख दृष्टिकोनातून कसं मांडता येऊ शकतं, याचं नमुनेदार उदाहरण ठरलेलं आहे. मराठीत प्रथमच असं लेखन होत असल्यानं प्रदीप पुरंदरे हे प्रशंसेस पात्र आहेत.

'पाण्याचा जागल्या' होणं ही खडतर गोष्ट आहे. त्यासाठी अभ्यास, कोरडवाहू जनतेशी बांधिलकी, संघर्षाची तयारी, माध्यमं हाताळण्याचं कसब आणि जिद्द असावी लागतेच. प्रदीपमध्ये हे गुण आहेतच, त्याबरोबर 'वाल्मी'त त्याची सहकारी असणारी आणि संसारात त्याला भक्कम साथ देणारी विद्या हिचंसुद्धा योगदान हा 'जागल्या' घडवण्यात आहे.

– निशिकांत भालेराव

nishikant.bhalerao@gmail.com/ 9881098156